

תמר רפופרט ואהוביה כהנא (עורכים). הסדר החברתי והקוד הבלתי פורמלי. תל אביב: רסלינג, 2012, 608 עמ'.

יותם חותם

אסופת מאמרים רחבה ומקיפה זו מוקדשת ל"מודל", או ל"קוד", הבלתי פורמלי מבית מדרשו של הסוציולוג ראובן כהנא, שנפטר לפני כעשור. בשם רעיון של בלתי פורמליות ביקש כהנא להצביע על צורה של סדר חברתי ייחודי, העומד בפני עצמו וראוי לעיון ולמחקר. מבחינה זו היה כהנא פורץ דרך של ממש, משום שביקש לעסוק בצורות של עיצוב חינוכי, במערכות יחסים, בקשרים בין־אישיים ובדרכי הברות (סוציאליזציה), שעד אותו הזמן נחשבו שוליים וזכו לתשומת לב מועטה במחקר. לדעת כהנא, במרכזו של הסדר החברתי הבלתי פורמלי עמד סובייקט אוטונומי וחופשי, המשהה את הכללים ואת החוקים המבקשים למצב ולקבע אותו מבחוץ (למשל, נורמות, קודים תרבותיים או דרישות חברתיות). במרחב הנוזל והדינמי של השהיה והתנגדות הסובייקט מגשים באופן עמוק הן את עצמאותו והן את עצמיותו, ועל הצור הזה הוא מקומם את קהילתו. במקום אחר (חותם, 2010) טענתי שעמדתו של כהנא, שנסמכה במידה רבה על המודל המטפיזי של "נעורים", שהתגבש במרכז אירופה במאה ה־19, ביקשה לא רק לעסוק במבנה חברתי, אלא אף להביע עמדה אתית. לפי כהנא, כך הצעתי, הקוד הבלתי פורמלי שימש מעין "כיפת ברזל" של החיים הדמוקרטיים. התשתית של המודל הייתה אפוא מטפיזית, משום שהיא ינקה את מקורותיה מאידאל של "נעורים" (חותם, 2008). המשמעות הייתה חברתית ופוליטית ונגעה לחברה המודרנית ולסכנות הטמונות בגלגוליה המאוחרים. ואולם, במובנים התאורטיים והפוליטיים הללו היה הקוד הבלתי פורמלי אתגר מורכב לחקר ולחקירה. מצד אחד, הוא מגשים את הפנטזיה הקנטיאנית של סובייקט אוטונומי וחופשי, שה"אומץ" שלו מתמצה בהתנגדותו הפנימית לכל כפייה של "אחר" (קאנט, 2009). מן הצד האחר, הוא מביע "אומץ" כזה מתוך עמדה מורכבת, אולי פרדוקסלית, של מרד והשהיה של עצם הרציונליות, המשתמעת מן

* ד"ר יותם חותם, ראש המגמה לחקר החינוך האלטרנטיבי, הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה.

דואר אלקטרוני: yhotam@gmail.com

הדרישה הקנטיאנית ומקבלת ביטוי בסדר חברתי. האיקונוקלסטיקה של המרד בחוק שזורה באיקונוגרפיה של כינונו מחדש של החוק האוטונומי. ניתן לראות בכך עמדה מודרניסטית אנטי-מודרנית מובהקת, שאפיינה את מושאי המחקר של המודל בתחילת דרכו (כלומר, תנועות הנוער). עמדה כזו עמוסה בוודאי במתחים פנימיים הנובעים מן החיבור בין הניגודים. צודקים אפוא עורכיה של אסופת המאמרים הזאת בהתמקדותם ב"מפת היחסים בין סדר לכאוס" (עמ' 11), המקודדת עמוק לתוך המורכבות המבריקה של המודל הבלתי פורמלי. יתרה מכך, דווקא לאור התהליכים החברתיים והחינוכיים של ימינו, המדליקים נורות אזהרה רבות בכל הקשור לאפשרות לחיים דמוקרטיים בישראל, יש חשיבות רבה לעיסוק ביקורתי בשאלות החברתיות, הפוליטיות, האתיות והמטפיזיות, שהמודל של כהנא מעלה.

כוחו של הקובץ שלפנינו נעוץ בעובדה שהוא מוקדש לעיסוק ביקורתי מקיף, עשיר ורב-גוני. הוא כולל 22 מאמרים, המאוגדים בשבעה שערים. השער הראשון ("המודל הבלתי פורמלי כצופן של סדר חברתי") כולל 2 מאמרים העוסקים בהיבטים תאורטיים של המודל הבלתי פורמלי. מאמרו של חזי דר מבקש להצביע על תהליך ההתפתחות בעבודתו של כהנא, שהחלה את דרכה בצמוד למושג ה"נעורים" המודרני והסתיימה, לטענתו, כתאוריה כללית בדבר "צופן" חברתי בלתי פורמלי. מאמרם של תמר רפופורט ואהוביה כהנא, עורכי הקובץ, מבקש לקרוא את עבודתו של כהנא על הציר שבין סדר לבין "כאוס", שבו עסק כהנא מעט לפני מותו.

השער השני ("פרספקטיבות אנליטיות – סוציולוגיה מבנית, פוסט מודרניזם, תאולוגיה") כולל 3 מאמרי ביקורת, המדגישים את הפן המודרניסטי בתאוריה הבלתי פורמלית. מאמרו של אייזנשטדט, שהיה מורו של כהנא בתחילת דרכו, פורס בפני הקורא את הרקע ההיסטורי להתגבשות המודל הבלתי פורמלי לאור התפרקותם – או אף "ניולותם", אם לומר זאת בשפתו של זיגמונד באומן (2000) – של קטגוריות וסיווגים חברתיים קבועים ומקבעים (עמ' 109). מאמרה של דיאנה סילברמן קלר מצביע על הקושי של המודל הבלתי פורמלי לאמץ ולהפנים עד תום את הדרישות הפוסט-מודרניות לפירוק ולטשטוש הגבולות, המתבקשות לכאורה מתוך המודל עצמו. על-פי סילברמן קלר, כהנא לא ניתק את זיקתו לערכים מודרניסטיים (עמ' 123). מאמרו של וקסלר מזהה אף הוא את הממד המודרניסטי הטמון במודל הבלתי פורמלי, אך מבקש להראות בעיקר כיצד ממד זה נטוע במטפיזיקה ובמיסטיקה, שעברו תהליך של חילון (עמ' 147). עמדתו של וקסלר חשובה ועדכנית במיוחד, משום שהיא חושפת את הממדים התאולוגיים הסמויים, הטמונים במודל ה"נעורים" בפרט ובתאוריות חילוניות מודרניות בכלל.

השער השלישי ("מורטוריום – גוף ומגדר") מוקדש להרחבה של המודל הבלתי פורמלי לסוגיות של גוף וזהות מגדרית. הן מאמרה של רפופורט והן מאמרה של יעל נתיב מצביעים בהקשר זה על "העיוורון המגדרי" של מושג ה"מורטוריום" (הששהיה/דחיה), שעיגן במידה רבה את המודל הבלתי פורמלי.

השער הרביעי ("סימטריה – אחריות, אמון וצדק") עוסק בעיקרו בשאלות של אתיקה ומוסר, העולות מתוך המודל הבלתי פורמלי. מאמרו של אהוביה כהנא דן בזהות בין סימטריה לבין שוויון, המשתמעת מן המודל של אביו. הוא מבקש להציע אחריות אתית ושוויון חברתי הנובעים מ"סימטריה רדיקלית", המבוססת דווקא על אי־ההיתכנות של סימטריה במובנה הפשוט (עמ' 244). מאמרו של אורן גולן מצביע מכיוון אחר, אמפירי, על התהוותם של יחסי אמון במסגרת שיה מקוון המתקיים בין מתבגרים במרחבי הדיון הבלתי פורמליים של המרשתת. קלרה סבג בוחנת את התפתחותם של מערכות שיפוט ערכי בקרב צעירים בישראל ובגרמניה ובקשרים התרבותיים שצעירים אלו נתונים בהם. השער החמישי ("ביקורת קונטינגנטית – אתניות, לאומיות, דת") כולל את סדרת המאמרים הביקורתית ביותר כלפי המודל הבלתי פורמלי של כהנא. ניסים מזרחי ודליה מרקוביץ' מנסים להצביע כאן באופן ביקורתי, כל אחד לפי דרכו, על התשתית האווירוצנטרית והלאומית־יהודית שהזינה את המודל ואת ערכיו היסודיים. בדומה להם, בתיה זיבצנר חושפת את הקשר שבין החברה הבלתי פורמלית של תנועות הנוער לבין האידאולוגיה הציונית. ברקע הדברים נדמה כי דווקא הבלתי פורמליות היא שמאפשרת את החינוך האידאולוגי הקפדני ביותר, המעצב את עולמם הערכי של הניכי תנועות הנוער לאורך שנים רבות. נורית שטדלר מרחיבה את העיסוק במערכת הקשרים שבין המודל הבלתי פורמלי לבין חיווקם של תכנים אידאולוגיים ופוליטיים, כאשר היא בוחנת קודים בלתי פורמליים במגוון פעילויות בחברה החרדית.

בשונה מן הטון הביקורתי של המאמרים הללו, המאמרים הכלולים בשער השישי ("דור, שלב חיים, זהות") מאופיינים יותר בשימוש וביישום של המודל הבלתי פורמלי בהקשרים שונים. עדנה לומסקי־פדר מנתחת טקסי סיום בבתי ספר תיכוניים ומצביעה על ממדים בלתי פורמליים המצויים בחלקים של הטקס שהצעירים ממונים עליהם. מאמרו של מחמד מסאלחה עושה שימוש בקוד הבלתי פורמלי בניתוח כוחם הייחודי של הצעירים שנשאו על גבם את משא ההתנגדות לכיבוש באינתיפאדה הראשונה. צבי בקרמן מעלה שאלות בנוגע לרכיבים הבלתי פורמליים בעבודה חינוכית, הכרוכה במפגשים בין־תרבותיים בין פלסטינים לבין יהודים בבתי ספר דו־לשוניים.

השער השביעי והאחרון ("המודל של חינוך בלתי פורמלי בעין הזיכרון, הזמן והמקום") חוזר במידה רבה לשאלות תאורטיות ותמטיות, המשתמעות מן המודל הבלתי פורמלי. גד יאיר עוסק למשל בקשר שבין חוויה לבין משמעות ובשאלות הכרוכות באופן שבו דווקא פעולות בלתי פורמליות נצרכות בנו לטווח הארוך ומשפיעות על חיינו יותר מכול. אריק כהן חוזר לעסוק בקשר שבין בלתי פורמליות לבין תנועות הנוער. בהקשר זה הוא מאבחן את חשיבותה הגדולה של הקבוצה, ושל ההזדהות עמה, בתהליכי החינוך הבלתי פורמליים. חיים אדלר עוקב אחר השילוב של צורות פורמליות ובלתי פורמליות בשדה החינוך הממשי וקורא תיגר על עצם ההבחנה בין השתיים. יובל דרור משקיף על הרכיבים הפרוגרסיביים והבלתי פורמליים שהיו חלק מן החינוך הקיבוצי (עמ' 565–566). את השער הזה חותם מאמרה של דליה מרקוביץ', המציג מעין סיכום מאיר עיניים של הספר כולו ושל שלל "השיחות" המופיעות בו.

המשותף למאמרים נעוץ אפוא בעצם היותם "משותחים" (עמ' 45), כל אחד בדרכו, עם המודל הבלתי פורמלי של כהנא. במסגרת דיאלוג כזה הם אינם מבקשים רק ליישם או להפעיל את המודל הבלתי פורמלי בהקשרי החקירה המסוימים שהם עוסקים בהם. אדרבה, הם מבקשים לנהל דיון ביקורתי עם המודל, להצביע על חללים או כשלים, להציע הרחבות או לקטרג על מגבלות המודל. לכאורה, מבנה הקובץ, ולכן גם כותרות השערים, מעידים על הקושי הרב לאגד את שלל "השיחות" הללו, הבאות וזורמות מכיוונים שונים, לכדי קבוצות מובחנות ולכידות. קשה לומר, למשל, כי המאמרים המנויים בשערים מסודרים בסדר היררכי, לינארי, תמטי או תאורטי, הניתן לפענוח במבט ראשון. מעידה על כך, לא פחות, גם העובדה שאת המאמרים היה אפשר לאגד בנקל בצורה אחרת. על חלק מן הקשרים החלופיים הנרקמים בין המאמרים מצביעים העורכים במקומות שונים בקובץ. מדובר אפוא בארגון שאינו מקל בהכרח את יכולת ההתמצאות של הקורא בשלל הסוגיות העומדות על הפרק. הנקודה החשובה, לטעמי, נעוצה בכך שבארגון חסר הארגון הזה טמונה קריצת עין בעלת חשיבות. זו צורה המשקפת את היחס המורכב בין פורמליות לבין בלתי פורמליות – מעין סדר בעל ממדים של חופש ומשחק – שבו, בסופו של דבר, עוסק הקובץ. אפשר אפוא לומר שיש סימטריה בין הצורה לבין התוכן של הקובץ.

עניין אחר לחלוטין הוא התחושה העולה מן הטון האפולוגטי של חלק מן המאמרים כלפי עצם העיסוק במודל הבלתי פורמלי. טון כזה עולה, כמדומני, בעיקר בגלל העוגן של תורתו של כהנא בעולם המושגים והערכים המודרני. המאמרים אכן מצביעים, במישרין או בעקיפין, על העיגון של המודל בתפיסת עולם מודרנית. אחד המאפיינים הללו, למשל, נעוץ בקשר ההיסטורי שבין תנועות הנוער של תחילת המאה ה-20 לבין האופנים שבהם הגדיר כהנא את הבלתי פורמליות. תנועות הנוער היו תוצר מובהק של משברי החיים המודרניים באירופה של המאה ה-19, והמודל הסוציולוגי של כהנא הביא לכדי ביטוי תאורטי את מה שהתפרץ דרך חוויית החיים הזאת. על הרקע הזה, הניסיון להפריד בין המודל הסוציולוגי לבין שורשיו ההיסטוריים, המאפייין את מאמריהם של רפפורט, דר ואהוביה כהנא למשל, יכול להתפס כביטוי של הרצון "להציל" את המודל מבסיסו המודרני. אם יש משותף למאמרים המקובצים כאן הוא אפוא הצורך להציל את המודל מן המודרניזם שלו כדרך להפוך אותו – אולי – לבעל משמעות ורלוונטיות גם היום. ברם, נדמה כי אסופת המאמרים הזאת מצליחה להראות כי אין צורך בכתב הגנה כזה. קולאז' השיחות האינטלקטואליות אכן מתגבש לכדי קובץ עשיר רבת-תחומי ומעמיק, המלמד דווקא על הרלוונטיות של התאוריה הבלתי פורמלית לשאלות חברתיות וחינוכיות בנות-זמננו. יתרה מכך, בעצם קיבוצם המאמרים משכנעים את הקורא כי מדובר במודל בעל חשיבות דווקא בהיותו מודרניסטי במונח החיובי: עמוק מבחינה אינטלקטואלית, עשיר מבחינה דיסציפלינרית, רגיש מבחינה תאולוגית ומחויב מבחינה אידאולוגית ופוליטית. אין ספק שהוא ראוי לתשומת לב מחקרית ועיונית גם, ואולי בעיקר, על רקע התהליכים החברתיים והפוליטיים של ימינו.

מקורות

באומן, ז' (2000). מודרניות נזילה (תרגום: בן ציון הרמן). ירושלים: מאגנס.
חותם, י' (2008). צעיר לנצח: ולטר בנימין והמטאפיסיקה של הנעורים. זמנים, 102,

57-46.

חותם, י' (2010). ביקורת ספרים על "נעורים והקוד הבלתי פורמלי: תנועות נוער
במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט־מודרניים מאת ראובן כהנא". סוציולוגיה

ישראלית, 2, 506-509.

קאנט, ע' (2009). מהי הנאורות: כתבים פוליטיים (תרגום: יפתח הלרמן־כרמל). תל

אביב: רסלינג.